

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

Μάθημα: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα

Καθηγητής: Α. Δημητρόπουλος

ΘΕΜΑ

ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ - ΣΩΜΑΤΕΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βακερλή Μαρία

(Α.Μ.: 1340200700027)

ΑΘΗΝΑ

ΜΑΙΟΣ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	18
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	31
SUMMARY.....	31
ΛΗΜΜΑΤΑ.....	32
ENTRIES	32
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	33

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θέμα της εργασίας αυτής είναι οι ενώσεις προσώπων - σωματεία. Αρχικά θα γίνει μία αναλυτική παρουσίαση των σωματείων σχετικά με τις προϋποθέσεις για την ίδρυση τους, την λειτουργία τους, τη διοίκηση τους, τη διάλυση τους με βάση το Σύνταγμα αλλά και τους ειδικότερους νόμους που σχετίζονται με το συγκεκριμένο θέμα. Στη συνέχεια ακολουθεί παρουσίαση των ενώσεων εκείνων που δεν αποτελούν σωματεία, όπως είναι οι εταιρείες, οι ερανικές επιτροπές, οι γεωργικοί και αστικοί συνεταιρισμοί αλλά και σύγκριση ανάμεσα στις 2 μορφές ενώσεων (τυπικής και άτυπης). Το 2^ο κεφάλαιο της εργασίας είναι αφιερωμένο στις ελευθερίες οι οποίες προκύπτουν από το δικαίωμα της συνένωσης (π.χ. ελευθερία κοινωνικής ομαδοποίησης, ελευθερία εισόδου, ελευθερία προσδιορισμού του σκοπού κ.λ.π.) αλλά και στους περιορισμούς που είχαν τεθεί κατά το παρελθόν για τις ενώσεις των δημοσίων υπαλλήλων και υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημοσίων επιχειρήσεων και δικαστικών λειτουργών και τι ισχύει σήμερα στο Σύνταγμα και στον Υπαλληλικό Κώδικα. Τέλος θα γίνει αναφορά στην αρνητική ελευθερία ενώσεως που αποτελεί την άλλη όψη του δικαιώματος της ενώσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η σύμπραξη μιας ομάδας ανθρώπων μπορεί να είναι είτε προσωρινή και μοναδική είτε διαρκής και συστηματική. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συνάθροιση, στη δεύτερη για ένωση προσώπων. Ο γεωμετρικός πολλαπλασιασμός της ισχύος και αποτελεσματικότητας των ατόμων, τον οποίο μπορεί να επιφέρει η διαρκής και συστηματική συνένωση των προσπαθειών τους, ώθησαν τα άτομα στη σύσταση σωματείων, συλλόγων, εταιρειών κ.λ.π., όταν ήθελαν να επιτύχουν σπουδαίους και δυσεπίτευκτους στόχους όπως τη διατήρηση ή ανατροπή οποιουδήποτε κατεστημένου.

Σωματείο αποτελεί κάθε τυπική ένωση¹ προσώπων με την ευρεία έννοια του όρου, μη πρόσκαιρη, που επιδιώκει σκοπό μη κερδοσκοπικό. Το σωματείο είναι κατά το αστικό δίκαιο νομικό πρόσωπο (ΑΚ 78). Για την απόκτηση της νομικής προσωπικότητας ο νόμος τάσσει ορισμένες προϋποθέσεις τόσο ουσιαστικές, που αφορούν το ελάχιστο περιεχόμενο του καταστατικού, όσο και διαδικαστικές. Η απόκτηση της νομικής προσωπικότητας συντελείται με την εγγραφή του σωματείου στο ειδικό δημόσιο βιβλίο του Πρωτοδικείου της έδρας του, που διατάσσεται με δικαστική απόφαση (ΑΚ 78επ). Ο όρος σωματείο στο Σύνταγμα παραπέμπει στην έννοια που έχει στο κοινό δίκαιο. Πρόκειται δηλαδή για ένωση είκοσι τουλάχιστον προσώπων που επιδιώκει οποιονδήποτε σκοπό, αρκεί αυτός να μην είναι κερδοσκοπικός. Ο σκοπός του σωματείου δεν μπορεί να αντίκειται στο νόμο ή στα χρηστά ήθη. Αναλυτικότερα το σωματείο υπάρχει με τη συμπλήρωση των νομικών συστατικών προϋποθέσεων, δηλαδή της ιδρυτικής πράξης του καταστατικού και του ορισμένου αριθμού μελών ή ιδρυτών. Αν ζητήσει την εγγραφή με την κτήση της νομικής προσωπικότητας το δικαστήριο θα εξετάσει αν το καταστατικό είναι σύμφωνο προς το ΑΚ 80, θα αρνηθεί δε την εγγραφή αν δεν είναι σύμφωνο (ΑΚ 81). Το παράνομο καταστατικό είναι άκυρο και το σωματείο δεν υπόκειται μεν γι' αυτό το λόγο σε διάλυση διότι αυτή η περίπτωση δεν

¹ Τυπικές είναι οι ενώσεις που για την ίδρυση τους ακολουθήθηκε συγκεκριμένη, από το νόμο καθορισμένη διαδικασία και απέκτησαν νομική προσωπικότητα.

προβλέπεται στο άρθρο 105, είναι δε άλλωστε και δυνητική η διάλυση, αλλά η συνέπεια της ακυρότητας του καταστατικού είναι ότι δεν υπάρχει σωματείο.

Ως προς τη διοίκηση των σωματείων πρέπει να θεωρηθεί ότι αν και δεν εξαγγέλλεται απ' τον ΑΚ εν τούτοις κρατούσα αρχή είναι η δημοκρατική, δηλαδή η διοίκηση εκλέγεται από τα μέλη της συνέλευσης. Οι ελάχιστος αριθμός των μελών (ΑΚ 78) είναι απαραίτητος για την ύπαρξη του σωματείου, αν δε ελαττωθεί κάτω των 10 συντρέχει περίπτωση διάλυσης του από το νόμο (ΑΚ 104 παράγραφος 2). Τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μελών του σωματείου, μεταξύ των οποίων υπάρχει ισότητα (ΑΚ 89), καθορίζει ο νόμος (ΑΚ 86) και το καταστατικό². Σχετικά με την πειθαρχική εξουσία επί των μελών επιβάλλεται η τήρηση της αρχής της νομιμότητας ως και της νομιμότητας των ποινών (άρθρα 4,7 του Συντάγματος). Πάντως δε υπονοείται η κατηγορία και να δίνεται σε αυτό η δυνατότητα της απολογίας. Αποβολή επιτρέπεται (ΑΚ 88, 93) α) σε περιπτώσεις που το προβλέπει το καταστατικό και β) σε περίπτωση που συντρέχει σπουδαίος λόγος και αποφασίσει γι' αυτό η συνέλευση. Κατά της απόφασης της συνέλευσης για αποβολή μέλους, της οποίας πρέπει να προηγηθεί απολογία και η οποία πρέπει να είναι αιτιολογημένη, χωρά προσφυγή του Πρ. Πρωτοδικών. Η λειτουργία των σωματείων μπορεί να τεθεί δια νόμου υπό την εποπτεία κατάλληλων οργάνων. Η αρχή αυτή καθ' εαυτή δεν αντίκειται στο Σύνταγμα εφόσον εννοείται, δεν αποσκοπεί ή δεν οδηγεί στην παρακώλυση ή στην υπερβολική δυσχέραση της άσκησης ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και αφορά αποκλειστικά την εφαρμογή των διατάξεων του νόμου, την τήρηση του καταστατικού και τον έλεγχο της ταμειακής διαχειρίσεως του σωματείου. Για τις βαρύτερης μορφής παραβάσεις, οι οποίες συνεπάγονται διάλυση, επιβάλλεται η παραπομπή στον αρμόδιο Υπουργό. Η εποπτεία συνεχίζεται και μέχρι την κήρυξη

² Είσοδος νέων μελών επιτρέπεται πάντοτε, εκτός αν υπάρχει αντίθετη διάταξη του καταστατικού (ΑΚ 85). Κατ' αρχήν η νομοθεσία δεν δικαιούται να θέτει όρια στον αριθμό και τη συμμετοχή των μελών, ιδίως όταν η οργάνωση του επαγγελματικού σωματείου έχει ως αποτέλεσμα την παρακώλυση ασκήσεως του επαγγέλματος από τα μη μέλη. Η αίτηση εγγραφής μέλους, η οποία πληρεί τους όρους του καταστατικού, μπορεί να επιδιωχθεί τόσο με προσφυγή ενώπιον της εποπτικής Αρχής (ν. 281 άρθρα 29 & 32) όσο και με αναγνωριστική αλλά και καταψηφιστική αγωγή (Πολ. Δικ. άρθρο 882 §2).

έκπτωτης της διοίκησης του σωματείου. Την εποπτεία της νομιμότητας των αποφάσεων και γενικά του κύρους των συνελεύσεων αναθέτει ο νόμος στη δικαστική Αρχή. Δεδομένου ότι η έννοια του σωματείου δεν ταυτίζεται αναγκαία με αυτή του νομικού προσώπου, την ιδιότητα αυτή το σωματείο την αποκτά με ορισμένους τύπους, χωρίς να συγχέεται, ελλείψει αυτής, προς την ένωση κατά ΑΚ 107, 184 που δεν αποτελεί σωματείο και διέπεται από τις διατάξεις για τις εταιρείες. Υπάγεται δε και αυτό το σωματείο εν γένει³ από τις διατάξεις της νομοθεσίας περί οργάνωσης και λειτουργίας των σωματείων, όπως και σε αυτές περί διαλύσεως.

Εξάλλου όμως η ελευθέρια του συνεταιρίζεσθαι δεν θα ήταν πλήρης εάν η κτήση της νομικής προσωπικότητας από τον αιτούντα αποτελούσε πράξη διακριτικής ευχέρειας της αρμόδιας Αρχής ή αν υποκειντο στις διατυπώσεις καθιστώντας αυτή δυσχερή. Το Σύνταγμα δεν περιλαμβάνει διάταξη γι' αυτή την περίπτωση όπως συμβαίνει σε άλλα Συντάγματα. Υπονοείται όμως από την απαγόρευση της προηγούμενης άδειας για σύσταση σωματείου ότι η απονέμουσα τη νομική προσωπικότητα Αρχή δεν διαθέτει, και κατά τους Σβώλο/Βλάχο ούτε πρέπει να διαθέτει, διακριτική ευχέρεια, αντίθετα δε ότι επιβάλλεται σύστημα αντικειμενικών εγγυήσεων υπέρ του σωματείου. Η κτήση της νομικής προσωπικότητας επέρχεται με την τελεσιδικία της απόφασης που έχει διαταχθεί για την εγγραφή (ΑΚ 83), η δε αφαίρεση δεν είναι δυνατή παρά μόνο με τη διάλυση του σωματείου.

Όπως έχω ήδη αναφέρει λόγω της γενικότητας τους τα ατομικά δικαιώματα εξασφαλίζονται κατ' αρχήν και υπέρ των νομικών προσώπων εφόσον βέβαια μπορεί να νοηθεί άσκηση απ' αυτά συγκεκριμένου δικαιώματος. Αυτό σημαίνει ότι η εγγύηση από το Σύνταγμα του προκείμενου δικαιώματος υπάρχει εξίσου για τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα και όχι απλά ότι ο νόμος μπορεί να αναγνωρίσει το δικαίωμα και υπέρ των μη φυσικών προσώπων⁴. Η αντίθετη γνώμη η οποία εμπνέεται

³ Οι διατάξεις του ΑΚ είναι σωστό να εφαρμόζονται αδιάκριτα σε κάθε ένωση που έχει τα στοιχεία του σωματείου κατά τον ΑΚ 78, προβλ. αριθ. 1 ν.281 / 1914. Το άρθρο 45 ν. 281/1914 μη καταργηθέν δια του Εισαγ. Ν. ΑΚ ορίζει ρητώς ότι τα μη αναγνωρισμένα σωματεία, δεν αποτελούν μεν νομικά πρόσωπα, αλλά δεν παύουν να είναι σωματεία, δεν δικαιούνται όμως να εμφανίζονται ως αναγνωρισμένα. Βλ. άρθρο 41 ν.281 /1914 που μιλάει ρητά «περί καταστατικού» μη αναγνωρισμένου σωματείου και των εξ' αυτού υποχρεώσεων των «διοικητών».

⁴ Οι όροι «Έλληνες» του άρθρου 11 και «παν πρόσωπον» της Διεθνούς Σύμβασης της Ρώμης δεν αφορούν μόνο τα πρόσωπα που έχουν φυσική υπόσταση.

κυρίως από τους κινδύνους τους οποίους είναι δυνατό να παρέχει το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των εργατικών ιδίως σωματείων τα οποία θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν ένα πανίσχυρο εργατικό συνεταιρισμό αρνείται ότι η συνταγματική εγγύηση αφορά και τα μη φυσικά πρόσωπα, αλλά είναι αβάσιμη. Εξ' άλλου η αναγνώριση του δικαιώματος υπέρ των νομικών προσώπων έχει κρίσιμη σημασία για την ύπαρξη της συνδικαλιστικής ελευθερίας, η οποία δεν θα μπορούσε να επιτύχει τους σκοπούς της χωρίς τη συνταγματική, υπέρ των ενώσεων των επαγγελματικών σωματείων, εγγύηση. Το δε ενδεχόμενο κινδύνων από την άσκηση ορισμένου ατομικού δικαιώματος δεν είναι λόγος ερμηνείας τους Συντάγματος στενότερης του γράμματος και του πνεύματος που προκύπτουν απ' αυτό.

Οι διατάξεις (ν. 281 άρθρο 43 επ.) περί ενώσεων σωματείων δεν καταργήθηκαν απ' τον ΑΚ. Τα σωματεία μπορούν αν είναι επαγγελματικά ή αν έχουν άλλους σκοπούς, να διατηρούν δε την οικονομική και διοικητική αυτονομία τους, διεπόμενα από το καταστατικό τους και από τις διατάξεις του ΑΚ και τους ν. 281 και 2151. Ότι ισχύει για τα σωματεία, το σκοπό, τη σύσταση (καταστατικό), την κτήση της νομικής προσωπικότητας, την εποπτεία του κράτους κ.λ.π. ισχύει κατ' αρχήν *mutatis mutandis*. Η διάλυση της ένωσης από το δικαστήριο δεν συνεπάγεται και διάλυση των εκάστοτε σωματείων. Η ένωση είναι δυνατό να περιλάβει και μη αναγνωρισμένα σωματεία διότι οι διατάξεις περί ενώσεων του ν. 281 δεν διακρίνουν μεταξύ αναγνωρισμένων και μη σωματείων. Δεν προσκόπτει επίσης σε εμπόδια η συμμετοχή σε ένωση αναγνωρισμένων και μη αναγνωρισμένων σωματείων.

Ως προς τη διάλυση των ενώσεων προσώπων αναφέρει σχετικά το Σύνταγμα στο άρθρο 12 παρ. 2: «*Το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση του νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση*». Η διάταξη όπως είναι διατυπωμένη θα μπορούσε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι το σωματείο είναι δυνατόν να διαλυθεί για άλλους λόγους, χωρίς δικαστική απόφαση. Το ίδιο ισχύει και για την αυθεντική διατύπωση της διατάξεως στην καθαρεύουσα. Ορθότερη κατά τον κ. Σπυρόπουλο θα ήταν η εξής διατύπωση: «*Το σωματείο μπορεί να διαλυθεί μόνο με δικαστική απόφαση για παράβαση είτε του νόμου είτε ουσιώδους διατάξεως του καταστατικού του*». Το άρθρο 12 παρ. 2 αφορά

την αναγκαστική διάλυση σωματείου καθώς και κάθε άλλη ισοδύναμη προς τη διάλυση επέμβαση, π.χ. τη συγχώνευση σωματείων, η οποία μόνο με δικαστική απόφαση μπορεί να γίνει⁵. Αντίθετα, η εκούσια διάλυση, που καλύπτεται από την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, δεν χρειάζεται δικαστική απόφαση. Εκούσια είναι η διάλυση, η προβλεπόμενη στα ΑΚ 103, 104.

Γίνεται δεκτό ότι στην περίπτωση του ΑΚ 104 παρ. 2, σύμφωνα με το οποίο το σωματείο διαλύεται μόλις τα μέλη του γίνουν λιγότερα από δέκα, η διάλυση είναι αυτοδίκαιη και επομένως δεν απαιτείται δικαστική απόφαση. Όμως και η διάλυση αυτή, επειδή δεν είναι εκούσια, πρέπει να γίνει με δικαστική απόφαση. Ότι δεν πρόκειται για εκούσια διάλυση προκύπτει από το ότι η αποχώρηση της μειοψηφίας έχει ως αποτέλεσμα τον παραμερισμό της αρχής της πλειοψηφίας (βλ. ΑΚ 93, 99, 103) και συνεπακόλουθα του εκούσιου χαρακτήρα της διαλύσεως. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι κατ' ουδένα τρόπο είναι θεμιτό να περιορίζεται η ελευθερία αποχωρήσεως της μειοψηφίας, έστω και αν προκαλείται έτσι η διάλυση του σωματείου. Αντίθετη άποψη θα προσέκρουε στην αρνητική ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Η εδώ υποστηριζόμενη θέση, ότι και στην περίπτωση του ΑΚ 104 παρ. 2 χρειάζεται δικαστική απόφαση, προκύπτει και από το ότι η διάταξη αυτή, αναγιγνωσκόμενη ως πρωτεύον κανόνας δικαίου, ορίζει ότι για να μπορεί το σωματείο να λειτουργεί νομίμως πρέπει να αριθμεί τουλάχιστον δέκα μέλη. Επομένως η συνέχιση της λειτουργίας του με λιγότερα από δέκα μέλη συνιστά «παράβαση του νόμου» με την έννοια του άρθρου 12 παρ. 2 του Συντάγματος, οπότε η διάλυση με δικαστική απόφαση είναι απαραίτητη. Άλλη περίπτωση αυτοδίκαιης διάλυσης συνιστά η επί ποινή όρων δημοσιότητας για τα σωματεία. Ορθά κρίθηκε ότι σε περίπτωση μη τηρήσεως των όρων δημοσιότητας δεν μπορεί να επέλθει απώλεια της νομικής προσωπικότητας, ισοδυναμούσα με διάλυση, βάσει

⁵ Ο Φ. Θ. Βέγλερης, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού, Το συνταγματικό χρονικό δικτατορίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σελ. 117, θεωρεί ότι η συνταγματική διάταξη για τη διάλυση των ενώσεων αποτελεί την αιτία για να χαρακτηριστεί το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι «ως ένα από τα πιο κακοποιημένα δικαιώματα του Έλληνα». «Καμία διάλυση», συνεχίζει, «δεν πρέπει να μπορεί ν' απαγγελθεί, ούτε με δικαστική απόφαση, αν δεν προσκομίζεται απόδειξη πλήρης και ανόθευτη, ότι το σωματείο έπαυσε να επιδιώκει το σκοπό του καταστατικού του και - αυτό πρέπει αν είναι σωρευτικός όρος - ότι ενεργεί για σκοπό απαγορευμένο από νόμο δημόσιας τάξεως».

της νομοθετικής προβλέψεως ή δια της διοικητικής οδού. Η απώλεια της νομικής προσωπικότητας, μόνο με δικαστική απόφαση μπορεί να επέλθει.

Το ΑΚ 105 ορίζει τα εξής: *«Με απόφαση του Πρωτοδικείου μπορεί να διαλυθεί το σωματείο, αν το ζητήσει η διοίκηση του ή το ένα πέμπτο των μελών του ή η υποπτεύουσα αρχή: 1. Αν, επειδή μειώθηκε ο αριθμός των μελών του ή από άλλη αίτια, είναι αδύνατο να αναδειχθεί διοίκηση ή γενικά να εξακολουθήσει να λειτουργεί το σωματείο σύμφωνα με το καταστατικό. 2. Αν ο σκοπός του σωματείου εκπληρώθηκε ή αν απ' τη μακρόχρονη αδράνεια συνάγεται ότι ο σκοπός του έχει εγκαταλειφθεί⁶. 3. Αν το σωματείο επιδιώκει σκοπό διαφορετικό από εκείνον που καθορίζει το καταστατικό ή αν ο σκοπός ή η λειτουργία του σωματείου έχουν καταστεί παράνομοι ή ανήθικοι ή αντίθετοι προς τη δημόσια τάξη»*. Η προβλεπόμενη στο ΑΚ 105 διάλυση είναι πάντοτε αναγκαστική, ανεξάρτητα από το ποιος έχει την πρωτοβουλία κινήσεως της διαδικασίας. Το αναγκαστικό της διαλύσεως ισχύει και στην περίπτωση που τη δικαστική διάλυση ζητούν η διοίκηση ή το ένα πέμπτο των μελών: αν ήταν σε θέση να πείσουν την πλειοψηφία περί ανάγκης διαλύσεως, θα το έπρατταν, και η διάλυση θα γινόταν εκουσίως.

Το δικαστήριο πάντως δεν είναι υποχρεωμένο να διατάξει τη διάλυση. Το ότι πρόκειται, περί αναγκαστικής διαλύσεως σημαίνει απλώς ότι η διάλυση δεν είναι εκούσια και όχι ότι το δικαστήριο ασκεί «δέσμια αρμοδιότητα». Η διατύπωση του ΑΚ 105 είναι σαφής: *«Με απόφαση του Πρωτοδικείου μπορεί να διαλυθεί το σωματείο...»*. Τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία προκειμένου περί της διαλύσεως σύμφωνα με την περίπτωση 3 του ΑΚ 105 (*«αν ο σκοπός ή η λειτουργία του σωματείου έχουν καταστεί παράνομοι ή ανήθικοι ή αντίθετοι προς τη δημόσια τάξη»*). Εν πρώτοις είναι ζήτημα αν η αντίθεση στην ηθική και στη δημόσια τάξη συμβιβάζονται με την απαίτηση των παραγράφων 1, 2 του άρθρου 12 του Συντάγματος για «τήρηση του νόμου» και «μη παράβαση του νόμου». Ορθά παρατηρείται ότι οι ρήτρες αυτές είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα, μόνο αν ερμηνευτούν στενά, ως προϋποθέτουσες παράβαση συγκεκριμένης διατάξεως νόμου. Περαιτέρω η διάλυση για παράβαση του νόμου, για να είναι συνταγματικά

⁶ Βλ. ΑΠ 1257/1985, ΕΕΝ, 53 (1986), σελ. 538, που εκδόθηκε επί αιτήσεως αναιρέσεως κατά της ως άνω Εφ. Θεσ. 1290/1983. Η ΑΠ 1257/1985 δέχθηκε ότι η περίπτωση 2 του ΑΚ 105 δεν αντίκειται στο άρθρο 12 § 1,2 του Συντάγματος.

ανεκτή, πρέπει να είναι επακόλουθο μιας τέτοιας διαταραχής του δικαίου από παράνομες ενέργειες του σωματείου, που η αποκατάσταση του με μέτρα λιγότερο δραστικά απ' τη διάλυση να είναι αδύνατη. Μία οποιαδήποτε παράβαση του νόμου πρέπει να έχει ως επακόλουθο την επιβολή συγκεκριμένων κυρώσεων, όχι όμως άνευ ετέρου και την έσχατη των ποινών, δηλαδή την διάλυση. Τούτο προκύπτει απ' την αρχή της αναλογικότητας.

Η διάλυση του σωματείου μπορεί να γίνει και για παράβαση ουσιώδους διατάξεως του καταστατικού του. Η προσθήκη αυτή, νέα στο Σύνταγμα του 1975, είναι κατ' αρχήν περιπτή, στο μέτρο που το ΑΚ 105, αναφέροντας ουσιώδεις παραβάσεις του καταστατικού, που μπορεί να αναγάγουν σε διάλυση του σωματείου, τις είχε καταστήσει ήδη παραβάσεις του νόμου. Είναι όμως χρήσιμη και απαραίτητη αφού δίνει το στίγμα ότι και η παράβαση του νόμου, ως προϋπόθεση για τη διάλυση του σωματείου, πρέπει κατ' αναλογία να είναι ουσιώδης. Συνέπεια της διαλύσεως του σωματείου - εκουσίως ή αναγκαστικής, καθώς και κάθε άλλης επεμβάσεως στη ζωή του σωματείου που εξομοιώνεται με διάλυση - είναι όχι μόνο η απώλεια της νομικής προσωπικότητας του αλλά και η αρχή αυτής ταύτης της υποστάσεως του.

Όπως ο όρος σωματείο, έτσι και ο όρος ένωση στο Σύνταγμα, έχει, σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη, την ίδια έννοια με την οποία απαντάται στο κοινό δίκαιο. Το ΑΚ 107 δεν περιέχει νομοθετικό ορισμό της ενώσεως προσώπων αλλά αρκείται απλά να ορίσει ότι επί ενώσεως προσώπων προς επιδίωξη σκοπού ισχύουν κατ' αρχήν οι διατάξεις περί εταιρείας. Η διάταξη του ΑΚ 107 εξυπνοεί ότι για την ένωση προσώπων απαιτούνται δύο τουλάχιστον πρόσωπα συνδεδεμένα προς επιδίωξη και εξυπηρέτηση ενός σκοπού, ο οποίος μάλιστα δεν καθορίζεται ειδικά όμως μη κερδοσκοπικός. Το μη κερδοσκοπικό του σκοπού συνεπάγεται όμως με σαφήνεια τόσο απ' τη διάταξη του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος όσο και εξ αντιδιαστολής από άλλες διατάξεις του κοινού δικαίου περί αστικών και εμπορικών εταιρειών. Διδάσκεται ότι η μονιμότητα της οργανώσεως στην ένωση προσώπων δεν είναι απαραίτητη. Από αυτό δεν θα έπρεπε πάντως να συνταχθεί ότι η ένωση προσώπων θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται και από πλήρη προσωρινότητα, διότι τότε δεν θα

διακρινόταν απ' την απλή συνάθροιση. Η απλή ένωση προσώπων δεν έχει νομική προσωπικότητα. Έχει όμως ικανότητα διαδίκου κατά το άρθρο 62 Κ. Πολ. Δ., πράγμα που σημαίνει ότι, αφού ως διάδικος έχει τη δυνατότητα να υποστηρίζει δικαιώματα και συμφέροντα ενώπιον δικαστηρίων (άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος) προϋποτίθεται ότι το δίκαιο την αναγνωρίζει και ως υποκείμενο ορισμένων τουλάχιστον δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, πάντως μη περιουσιακών, αφού τα περιουσιακά δικαιώματα ανήκουν εξ' αδιαιρέτου στα μέλη της. Η έννοια της ενώσεως στο Σύνταγμα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι ευρύτερη απ' την ένωση προσώπων του ΑΚ 107: ότι δηλαδή περιλαμβάνει και την αστική εταιρεία (ΑΚ 741), εφ' όσον με αυτή επιδιώκεται κερδοσκοπικός σκοπός, καθώς και την ερανική επιτροπή (ΑΚ 122). Η άποψη αυτή δικαιολογείται απ' την ευρύτητα της διατυπώσεως του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος.

Σχετικά με την αναγκαστική διάλυση ενώσεων προσώπων που δεν αποτελούν σωματεία σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 3 του Συντάγματος γίνεται πάντα με δικαστική απόφαση για παράβαση του νόμου και η ένωση συμμετέχει στη δίκη ως συνέπεια την άρση της υποστάσεως της ενώσεως. Θέμα απώλειας της νομικής προσωπικότητας δεν τίθεται, αφού η ένωση δεν έχει νομική προσωπικότητα.

Οι διατάξεις του ΑΚ για τη διάλυση της εταιρείας (άρθρα 765 επ.) αφορούν την εκούσια διάλυση και δεν παρουσιάζουν συνταγματολογικό ενδιαφέρον. Η αναγκαστική διάλυση της εταιρείας, παρά το γεγονός ότι δεν προβλέπεται από το νόμο εποπτεύουσα αρχή ούτε υφίστανται σχετικές δικονομικές διατάξεις -όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις ενώσεις προσώπων του ΑΚ 107 - μπορεί να πραγματοποιηθεί με ανάλογη εφαρμογή των ΑΚ 105 και άρθρο 740 Κ. Πολ. Δ.

Τα της διαλύσεως των ερανικών επιτροπών προβλέπονται στα ΑΚ 124, 125. σύμφωνα με το ΑΚ 124 η επιτροπή διαλύεται αυτοδικαίως μόλις παρέλθει ο ταχθείς χρόνος ή περατωθεί το έργο της. Η πάροδος του ταχθέντος χρόνου -κατ' αντίθεση προς την περάτωση του έργου του εράνου - συνιστά αναγκαστική διάλυση, αφού ο καθορισμός του χρόνου ζωής της επιτροπής δεν αποτελεί στοιχείο της δικαιοπρακτικής βουλήσεως των μερών (βλ. ΑΚ 122, 123). Επομένως η διάλυση αυτή πρέπει να γίνεται δια δικαστικής αποφάσεως, με ανάλογη εφαρμογή του ΑΚ 105. το ΑΚ 125

προβλέπει τη διάλυση της επιτροπής εράνου με προεδρικό διάταγμα στις εξής περιπτώσεις: α) αν η ίδια αποφασίσει τη διάλυση της, β) αν παρεξέκλινε του έργου της, γ) αν η εκτέλεση του έργου της κατέστη ανέφικτη ή συνάγεται ότι εγκαταλείφθηκε και δ) αν ο σκοπός της απέβη παράνομος ή ανήθικος ή αντίκειται στη δημόσια τάξη. Η πρώτη από τις παραπάνω περιπτώσεις συνιστά εκούσια διάλυση. Η

έκδοση προεδρικού διατάγματος κατά δέσμια αρμοδιότητα της διοικήσεως είναι απλός διαδικαστικός όρος δημοσιότητας και δεν φαίνεται να γεννά ιδιαίτερα συνταγματολογικά ζητήματα. Αντίθετα ζήτημα ευθείας αντισυνταγματικότητας τίθεται στις λοιπές τρεις περιπτώσεις, που συνιστούν αναγκαστική διάλυση. Στις περιπτώσεις αυτές η διάλυση μόνο με δικαστική απόφαση μπορεί να διαταχθεί, κατ' ανάλογη εφαρμογή του ΑΚ 105. όσα σημειώθηκαν για την αναγκαστική διάλυση σωματείων σύμφωνα με το άρθρο αυτό (ΑΚ 15) ισχύουν και για τη διάλυση ερανικών επιτροπών.

Τα σχετικά με τους γεωργικούς και τους αστικούς συνεταιρισμούς ρυθμίζονται από το άρθρο 12 παρ. 4 του Συντάγματος (όπως αναριθμήθηκε από την αναθεώρηση του 2001): *«οι πάσης φύσεως γεωργικοί και αστικοί συνεταιρισμοί αυτοδιοικούνται κατά τους όρους του νόμου και του καταστατικού τους, τελούντες υπό την προστασία και την εποπτεία του κράτους, υποχρεωμένου να μεριμνά για την ανάπτυξη αυτών»*. Οι γεωργικοί και οι αστικοί συνεταιρισμοί είναι κερδοσκοπικές ενώσεις και δεν ανήκουν επομένως στις ενώσεις, των οποίων την ελευθερία προστατεύει το άρθρο 12 παρ. 1-3.

Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί διέπονται από το νόμο 1541/1985 «αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις» και το νόμο 1257/1982 «για την αποκατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας των συνεταιριστικών οργανώσεων». Κατά το άρθρο 1 του ν. 1541/1985 «αγροτικός συνεταιρισμός» είναι εκούσια ένωση αγροτών η οποία έχει σκοπό την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική τους ανάπτυξη, με την ισότιμη συνεργασία και την αμοιβαία βοήθεια των μελών μέσα σε μια κοινή επιχείρηση. Κατά το νόμο ο αγροτικός συνεταιρισμός είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου και έχει εμπορική ιδιότητα. Για θέματα που δεν ρυθμίζονται από το νόμο 1541/1985 εφαρμόζονται οι κανόνες του εμπορικού και αστικού δικαίου. Οι αστικοί συνεταιρισμοί διέπονται από το

ν. 1667/1986 «αστικοί συνεταιρισμοί και άλλες διατάξεις». Κατά το άρθρο 1 του νόμου αυτού «αστικός συνεταιρισμός» είναι εκούσια ένωση προσώπων με οικονομικό σκοπό, η οποία, χωρίς να αναπτύσσει δραστηριότητες αγροτικής οικονομίας, αποβλέπει ιδίας με τη συνεργασία των μελών του στην οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική ανάπτυξη των μελών του και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους, γενικά μέσα σε μια κοινή επιχείρηση. Ο νόμος διακρίνει τους αστικούς συνεταιρισμούς σε παραγωγικούς, καταναλωτικούς, προμηθευτικούς, πιστωτικούς, μεταφορικούς και τουριστικούς. Οι αστικοί συνεταιρισμοί είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου και έχουν εμπορική ιδιότητα. Τόσο οι αγροτικοί όσο και οι αστικοί συνεταιρισμοί είναι εκούσιες ενώσεις, δηλαδή όχι «αναγκαστικοί συνεταιρισμοί» κατά την έννοια του άρθρου 12 παρ. 5. Είναι όπως παρατηρήθηκε ήδη, νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου με εμπορική ιδιότητα. Διαχωρίζονται επομένως τόσο από τους συνεταιρισμούς που έχουν ιδιότητα νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου (π.χ. τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς) όσο και από τις ενώσεις και τα σωματεία του άρθρου 12 παρ. 1-3 που δεν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

Το άρθρο 12 παρ. 4 κατοχυρώνει ένα ατομικό και ένα κοινωνικό δικαίωμα: α) κατοχυρώνει το **ατομικό και το συλλογικό δικαίωμα της αυτοδιοικήσεως** των συνεταιρισμών. Φορείς του δικαιώματος αυτού είναι τόσο οι συνεταιρισμοί οι ίδιοι, όσο και τα μέλη τους. Περιεχόμενο του δικαιώματος είναι η αξίωση νομικής προσωπικότητας και ο αυτοκαθορισμός της διοικήσεως και λειτουργίας του συνεταιρισμού. Η αυτοδιοίκηση δεν αποκλείει το δε Σύνταγμα αντιθέτως επιβάλλει την εποπτεία του κράτους επί των συνεταιρισμών. Περιορισμούς στο δικαίωμα αυτοδιοικήσεως θέτουν οι νόμοι και το καταστατικό, β) το άρθρο 12 παρ. 4 κατοχυρώνει και το **κοινωνικό δικαίωμα του συνεταιρισμού για κρατική προστασία και ανάπτυξη** στο οποίο αντιστοιχεί η υποχρέωση του κράτους.

Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι κατοχυρώνεται ανεξάρτητα από την ύπαρξη νομικής προσωπικότητας της υπό ευρεία έννοια ενώσεως. Νομική προσωπικότητα έχει το σωματείο, η επιτροπή εράνου και η μη κερδοσκοπική -πάντως όμως οικονομικού σκοπού - αστική εταιρεία, εφόσον γι' αυτήν τηρήθηκαν οι όροι δημοσιότητας που προβλέπονται για

τις ομόρρυθμες εταιρείες (ΑΚ 784). Αντίθετα η απλή ένωση προσώπων του ΑΚ 107 και μη κερδοσκοπική αστική εταιρεία για την οποία δεν τηρήθηκαν οι όροι δημοσιότητας που προβλέπονται για τις ομόρρυθμες εταιρείες, στερούνται νομικής προσωπικότητας. Και υπό το κράτος των προϊσχυσάντων Συνταγμάτων η νομική προσωπικότητα δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση της συνταγματικής προστασίας. Οι κκ. Σβώλος και Βλάχος παρατηρούσαν ότι και «*το μη εγγεγραμμένον ή αναγνωρισμένον (ή μη δηλωμένον) σωματείον.... δεν είναι παράνομον, ουδέ απαγορευμένον*»

Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι απολαύει συνταγματικής προστασίας, εφ' όσον κατά πρώτο λόγο ο σκοπός της ενώσεως υπό ευρεία έννοια είναι νόμιμος και κατά δεύτερο λόγο μη κερδοσκοπικός. Η τελευταία αυτή αρνητική προϋπόθεση τέθηκε *expressis verbis* στο ισχύον Σύνταγμα. Και από τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, που δεν περιείχαν τη ρήτρα του μη κερδοσκοπικού σκοπού, γινόταν πάντως ομόφωνα δεκτό ότι η προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι κάλυπτε μόνο τις μη κερδοσκοπικές ενώσεις. Η αρνητική προϋπόθεση του μη κερδοσκοπικού σκοπού δεν σημαίνει ότι η υπό ευρεία έννοια ένωση δεν δικαιούται π.χ. να συστήσει ανώνυμη ασφαλιστική εταιρεία, εξ' ορισμού εμπορική, ή να συμμετάσχει σε ήδη υπάρχουσα κερδοσκοπικές, δηλαδή εμπορικές, ενώσεις προσώπων απολαύουν συνταγματικής προστασίας, όχι όμως του άρθρου 12 αλλά του άρθρου 5 (οικονομική ελευθερία). Τέτοιες ενώσεις με κερδοσκοπικό σκοπό είναι συνήθως οι αστικές εταιρείες, και πάντοτε οι εμπορικές εταιρείες και οι συνεταιρισμοί του άρθρου 12 παρ. 5 του Συντάγματος.

Ο σκοπός των υπό ευρεία έννοια ενώσεων που συνιστώνται και λειτουργούν κατ' ενάσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι ορίζεται στο Σύνταγμα, όπως εμφατικά σημειώθηκε ήδη αρνητικά: να μην είναι κερδοσκοπικός. Επομένως οποιοσδήποτε άλλος (σύννομος) σκοπός είναι επιτρεπτός: με εξαίρεση τις ερανικές επιτροπές που ο σκοπός τους είναι προσδιορισμένος εκ του νόμου (συλλογή χρημάτων ή άλλων αντικειμένων με εράνους, γιορτές ή άλλα παρόμοια μέσα χάριν δημοσίου ή κοινωφελούς σκοπού)⁷, ο σκοπός όλων των λοιπών υπό ευρεία έννοια ενώσεων μπορεί

⁷ Βλ. ΑΚ 122, ν. 5101 / 1931 και ΑΠ 3/1965, ΝοΒ, 13 (1965), σελ. 178 επ. Ο ίδιος ο

να είναι πολιτικός, επιστημονικός, καλλιτεχνικός, φιλολογικός, ψυχαγωγικός, κοινωνικός, αλληλοβοηθητικός, παροχής περιθάλψεως⁸, φιλανθρωπικός, θρησκευτικός⁹, μορφωτικός, πολιτιστικός, επαγγελματικός, συνδικαλιστικός, κ.λ.π. ως προς τις ενώσεις με επαγγελματικό και συνδικαλιστικό σκοπό¹⁰ πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο σκοπός τους είναι μεν οικονομικός¹¹, αφού αναφέρεται στην προαγωγή των επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, που σε τελευταία ανάλυση είναι πάντοτε οικονομικά, δεν είναι όμως κερδοσκοπικός, αφού δεν αποβλέπει σε δραστηριότητες προς πορισμό κέρδους ή προς διανομή κερδών στα μέλη τους. Άλλωστε καμία σχεδόν ανθρώπινη δραστηριότητα δεν είναι άμοιρη οικονομικής σημασίας και ανεξάρτητη από οικονομικά κίνητρα.

Η τελευταία παρατήρηση είναι σε θέση να εξηγήσει και τον λόγο, για τον οποίο και οι αστικές εταιρείες, που εξ' ορισμού έχουν, οικονομικό - όχι όμως πάντοτε κερδοσκοπικό - σκοπό, πρέπει να θεωρηθεί ότι εμπίπτουν, εφ' όσον δεν είναι κερδοσκοπικές, στην προστασία του άρθρου 12 του Συντάγματος. Η νομολογία δημιούργησε - όχι σπάνια - προβληματισμό γύρω από το ζήτημα της ελευθερίας του σκοπού των ενώσεων. Δέχθηκε π.χ. ότι η προστασία του περιβάλλοντος ως σκοπός σωματείου αντίκειται στη διάταξη του άρθρου 24 του Συντάγματος που την καθιστά αντικείμενο

σκοπός της ερανικής επιτροπής μπορεί ασφαλώς να είναι σκοπός σωματείου ή άλλης ενώσεως. Το Σύνταγμα δεν επιβάλλει υποχρεωτικά την επιλογή της μορφής της ερανικής επιτροπής προκειμένου να συλλέγουν χρήματα για δημόσιο ή κοινωφελή σκοπό.

⁸ Η διάταξη του άρθρου 6 του ν. δ. 1111 /1972, που υποχρέωσε τα φιλανθρωπικά σωματεία με σκοπό την παροχή οργανωμένης περιθάλψεως να συστήσουν ιδρύματα για την εκπλήρωση του σκοπού τους, κρίθηκε αντισυνταγματική, ως προσβάλλουσα την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Βλ. ΣτΕ 3334/1975, Το Σ, 2 (1976), σελ. 351 επ. πάντως ο μεγάλος αριθμός των ιδρυμάτων που συστήθηκαν κατά την περίοδο 1972 - 1975 οφείλεται στην ως άνω αντισυνταγματική διάταξη.

⁹ Προϋποτίθεται ότι ο θρησκευτικός σκοπός αφορά « γνωστή θρησκεία» σύμφωνα με το άρθρο 13 του Συντάγματος. Βλ. Πρ. Σαμ. 143/1983, Αρμ., 39 (1985), σελ. 17. Έτσι ήδη και ο κ. Σβώλος όπ. παρ. (σημ. 10), σελ. 107 επ. Βλ. και Σβώλο / Βλάχο, όπ. παρ. (σημ. 2), σελ. 268 επ. και Γαλανού, όπ. παρ. (σημ. 55), σελ. 223 με παραπομπές σε παλαιότερη νομολογία σε σχέση με παλαιοημερολογίτες. Βλ. επίσης Ορφανουδάκη, όπ. (σημ. 6), σελ. 136 επ.

¹⁰ Τα των επαγγελματικών - συνδικαλιστικών οργανώσεων εξετάζονται πλέον σε σχέση με τη συνδικαλιστική ελευθερία (άρθρο 23 του Συντάγματος), αν και δεν παύουν προδήλως να αποτελούν ειδικότερες εφαρμογές του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι.

¹¹ Το ίδιο ισχύει και για τις αλληλοβοηθητικές ενώσεις, για τις ερανικές επιτροπές και για τις αστικές εταιρείες.

ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας¹². Αντίθετα άλλη δικαστική απόφαση δέχθηκε ορθά ότι η προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και η υπεράσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών ως σκοπός σωματείου, παρά το γεγονός ότι εμπίπτουν πρωταρχικά στη σφαίρα ευθύνης του κράτους, μπορούν κάλλιστα να αποτελέσουν σκοπό σωματείου, χωρίς τούτο να αντίκειται στη δημόσια τάξη.

Επομένως το άρθρο 12 του Συντάγματος προστατεύει και τις τυπικές και τις άτυπες δηλαδή κάθε ένωση προσώπων, ως συντονιστική μονάδα των ατόμων που την αποτελούν, ανεξάρτητα απ' το αν έχει περιβληθεί νομική προσωπικότητα και εξασφαλίζει στους Έλληνες το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις προσώπων με τυπική μορφή μη κερδοσκοπικού σκοπού, με την προϋπόθεση ότι τηρούν τους νόμους του κράτους (δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι). Το σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα ίδρυσης και συμμετοχής σε ενώσεις προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (θετική συνεταιριστική ελευθερία) όπως επίσης και το δικαίωμα αποχής από την ίδρυση ή τη συμμετοχή οποιουδήποτε συνεταιρισμού (αρνητική συνεταιριστική ελευθερία). Με τη διάταξη της πρώτης παραγράφου του άρθρου 12 το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει απλώς ατομικά δικαιώματα, αλλά ταυτόχρονα προστατεύει τις ενώσεις προσώπων (συνεταιρισμούς) ως θεσμό, από τον οποίο προκύπτουν τα υποκειμενικά δίκαια (δικαιώματα) του κάθε ατόμου.

Η σημασία της αντικειμενικής - θεσμικής πλευράς της συνεταιριστικής ελευθερίας, από την οποία προκύπτει η απόλυτη ενέργεια της, βρίσκεται στον άρρηκτο σύνδεσμο που έχει με το δημοκρατικό πολίτευμα, καθόσον αποτελεί εγγύηση της πλουραλιστικής Δημοκρατίας. Ο θεσμός των ενώσεων άτυπων ή τυπικών αποτελεί εγγύηση για τη δημοκρατική διάπλαση, όχι μόνο της πολιτικής περιοχής, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου. Ο κατοχυρούμενος συνταγματικά θεσμός των ενώσεων μπορεί να έχει χαρακτήρα πολιτικό ή ευρύτερα κοινωνικό,

¹² Βλ. Πρ. Πρεβ. 4/1978, ΝοΒ, 26 (1978), σελ. 771 επ. με στόχο Ι. Σ. Σπυριδάκη. Η απόφαση αυτή δέχθηκε ότι η προστασία του Αμβρακικού Κόλπου από ρύπανση κ.λ.π. και η ανάπτυξη και η αξιοποίηση του, ως σκοπός σωματείου, αντίκειται στο νόμο (στο Σύνταγμα), διότι με αυτόν τον τρόπο υποκαθίσταται το ελληνικό δημόσιο στη σφαίρα εξουσίας της διοικήσεως προς ρύθμιση της κοινής χρήσεως των υδάτων κ.λ.π.

ανάλογα με το περιεχόμενο του μη κερδοσκοπικού σκοπού, τον οποίο επιδιώκει. Δεν αποκλείεται επίσης να επιδιώκει σκοπό οικονομικό, όχι όμως κερδοσκοπικό.

Φορείς του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι μπορεί να είναι κατά το γράμμα της συνταγματικής διάταξης οι Έλληνες πολίτες όμως σύμφωνα με το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ *«κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα ... και στην ελευθερία συνεταιρισμού συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ίδρυσης με άλλους συνδικάτων και προσχώρησης σε συνδικάτα με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων του»*. Ο Έλληνας νομοθέτης έχει κυρώσει την παραπάνω διεθνή σύμβαση η οποία και σύμφωνα με το άρθρο 28 του Συντάγματος - έχει τυπική ισχύ ανώτερη των κοινών νόμων. Σύμφωνα με τη σύμβαση αυτή οι αλλοδαποί απολαύουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, το οποίο περιορίζεται όσον αφορά την ίδρυση πολιτικών ενώσεων.

Όσον αφορά τα σωματεία αλλοδαπών η νομολογία κυμαίνεται, αν και η νεότερη τάση στρέφεται προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης του δικαιώματος συνεταιρίζεσθαι των αλλοδαπών. Παλαιότερα κρίθηκε ότι δεν είναι νόμιμο το καταστατικό σωματείου που τα μέλη του θα είναι αποκλειστικά αλλοδαποί χωρίς πρόβλεψη συμμετοχής Ελλήνων στην διοίκηση του, σύμφωνα με τον ΑΚ 107. Σε νεότερη απόφαση του το ίδιο δικαστήριο έκρινε ότι η συνταγματική προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι που το Σύνταγμα επιφυλάσσει στους Έλληνες επεκτείνεται με τη διάταξη του άρθρου 25 και στους αλλοδαπούς. Γίνεται έτσι δεκτή η αίτηση αναγνώρισης σωματείου με μέλη και διοίκηση αποκλειστικά αλλοδαπούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Όπως και τα άλλα δικαιώματα συλλογικής δράσης έτσι και το δικαίωμα της συνένωσης υπάγεται, καταρχήν στον *status negativus*, αφού θεμελιώνει αγωγήμη αξίωση της κρατικής εξουσίας από παρεμβάσεις στο πεδίο προστασίας του. Επιπλέον το περιεχόμενο του συνδέεται προς τα κλασικά ατομικά δικαιώματα **προσωπικής ελευθερίας** και **ιδίως ελευθερίας πνευματικής κίνησης**, καθώς διευκολύνει την ανταλλαγή απόψεων, την κοινή διαμόρφωση γνώμης και την προσέγγιση προσώπων με κοινούς προβληματισμούς. Ωστόσο τα υπερβαίνει, στο μέτρο που οι συνενώσεις «ξεκινούν από τα ιδιωτικά συμφέροντα των μελών τους και χωρίς να τα αρνούνται, τα προβάλλουν ως γενικότερα συμφέροντα» και έτσι «δεν καταργούν την αρχική διάκριση ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας, αλλά παρεμβάλλονται και συμβάλουν στη συγκρότηση μιας τρίτης ενδιάμεσης σφαίρας που θα μπορούσε να αποκληθεί κοινωνική». Με άλλες λέξεις, προέχον για τον χαρακτηρισμό και την κατανόηση της φύσης κατεξοχήν του δικαιώματος της συνένωσης είναι το συλλογικό στοιχείο, αφού εδώ δεν έχουμε μια απλή συγκέντρωση προσώπων, αλλά έναν διαρκή οργανισμό με μακροπρόθεσμες επιδιώξεις, οι διαστάσεις του οποίου ξεπερνούν εκείνες του αθροίσματος των μελών του. Γι' αυτό άλλωστε θεωρήθηκε εξαρχής επικίνδυνο για την κρατική εξουσία και η εισαγωγή του επιτεύχθηκε καθυστερημένα, με το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864, ενώ η εφαρμογή του στην πράξη ήταν αμφίβολη τουλάχιστον ως τη θέσπιση του ν. 281/1914 περί σωματείων.

Στο άρθρο 12 παρ. 1 του Συντάγματος βρίσκει επιπλέον έρεισμα μια γενικότερης σημασίας αρχή, δηλαδή η αρχή της **ελεύθερης κοινωνικής ομαδοποίησης**. Το κοινωνικό σύστημα, το οποίο προϋποθέτει η αρχή αυτή, αντιδιαστέλλεται τόσο πως το φεουδαρχικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης σε κλειστές συντεχνίες με περιορισμένη διαταξική κινητικότητα, όσο και προς τα ολοκληρωτικά συστήματα του 20^{ου} αιώνα, με προσχεδιασμένη από το κράτος καταναγκαστική οργάνωση της κοινωνίας στη βάση μιας «επίσημης» ιδεολογίας (του εθνικοσοσιαλισμού ή του μαρξισμού - λενινισμού). Από την παραπάνω αρχή απορρέει και η αρνητική ελευθερία της (μη-) συνένωσης.

Κατά το άρθρο 12 παρ. 1 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια». Με τη διάταξη αυτή προστατεύεται η σύσταση ενώσεων προσώπων. Στο περιεχόμενο της συνεταιριστικής ελευθερίας ανήκει καταρχήν το δικαίωμα της **ελευθερίας ίδρυσης** ενώσεων άτυπων ή τυπικών, στο οποίο περιλαμβάνεται και το δικαίωμα αποχής απ' την ίδρυση οποιασδήποτε ένωσης προσώπων. Η ελευθερία ίδρυσης ως αμυντικό δικαίωμα στρέφεται κατά του κράτους, στο οποίο και απαγορεύει οποιαδήποτε αρνητική επέμβαση κατά την ίδρυση σωματείων ή άτυπων ενώσεων προσώπων. Το κράτος δεν έχει επίσης την αρμοδιότητα να απαγορεύσει την ίδρυση συνεταιρισμών. Η ελευθερία ίδρυσης αποτελεί αντικειμενικό κανόνα δικαίου που έχει άμεση εφαρμογή στις σχέσεις των ιδιωτών μεταξύ τους και καθολική ισχύ σε όλες τις δικαιοίκες περιοχές. Οποιαδήποτε συμβατική δέσμευση της ελευθερίας ίδρυσης ενώσεων τυπικών ή άτυπων, έχει κυρίως εξωτερικό χαρακτήρα, στρέφεται δηλαδή κατά των τριών εκτός του κύκλου των προσώπων που ιδρύουν την ένωση, κατά του κράτους, των διαφόρων μορφών, με τις οποίες εμφανίζεται η δημόσια εξουσία και κατά των παντός είδους ιδιωτικών εξουσιών.

Στο περιεχόμενο της γενικότερης συνεταιριστικής ελευθερίας ανήκει η **ελευθερία εισόδου** σε ενώσεις προσώπων που ήδη έχουν ιδρυθεί. Το δικαίωμα αυτό στρέφεται τόσο κατά του κράτους, όσο και κατά της ιδιωτικής εξουσίας. Η είσοδος του ατόμου σε συγκεκριμένη ένωση, εξαρτάται απ' την θέληση του τόσο το κράτος όσο και οι ιδιώτες οφείλουν να απέχουν από κάθε ενέργεια που θα έθετε φραγμούς στην ελεύθερη είσοδο σε ενώσεις, όπως επίσης και από ενέργειες που θα εξανάγκαζαν την είσοδο. Το ατομικό δικαίωμα ελεύθερης εισόδου στρέφεται επίσης και προς την ένωση προσώπων, στην οποία επιδιώκεται η είσοδος. Η τελευταία αυτή κατεύθυνση του δικαιώματος, δεν έχει βέβαια την έννοια, ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει «δικαίωμα εγγραφής» του κάθε ατόμου στους συνεταιρισμούς που υπάρχουν, αλλά αντίθετα σημαίνει ότι δεν επιτρέπεται ο αδικαιολόγητος αποκλεισμός ατόμων που συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις να γίνουν μέλη της ένωσης. Οι διατάξεις των καταστατικών

των σωματείων που καθιερώνουν τους όρους εισόδου, πρέπει να είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα. Απαραίτητη πάντως είναι η κατά περίπτωση θεσμική προσαρμογή του δικαιώματος. Το δικαίωμα εισόδου περιορίζεται, από τη φύση των πραγμάτων, απ' τη φύση του συνεταιρισμού. Εφόσον πρόκειται για σωματείο ατόμων με κοινή καταγωγή, δεν υπάρχει ελευθερία εισόδου για τα άλλα άτομα. Βασικό κανόνα συμπεριφοράς των ενώσεων προσώπων στο προκείμενο ζήτημα, θέτει η αρχή της απαγόρευσης των δυσμενών διακρίσεων.

Στη συνεταιριστική ελευθερία ανήκει επίσης το **δικαίωμα συμμετοχής** του ατόμου στη λειτουργία της ένωσης προσώπων, στην οποία έχει ήδη ενταχθεί. Το δικαίωμα αυτό στρέφεται προς την κρατική εξουσία, την οποία εμποδίζει να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια που θα παρεμπόδιζε ή θα εξανάγκαζε τη συμμετοχή στη λειτουργία της συγκεκριμένης ένωσης. Το δικαίωμα συμμετοχής ως αμυντικό δικαίωμα στρέφεται ενάντια στην ιδιωτική εξουσία και έχει και εξωτερική (εκτός της ένωσης) και εσωτερική (εντός και προς την ένωση) κατεύθυνση. Στρέφεται ενάντια προς οποιονδήποτε «τρίτο» εκτός της ένωσης και έχει επομένως εξωτερικό χαρακτήρα. Είναι όμως ταυτόχρονα ο εσωτερικός χαρακτήρας του δικαιώματος που έχει κεφαλαιώδη σημασία, όχι μόνο για τον status του ατόμου, αλλά και για την υπόσταση και τη λειτουργία του θεσμού των σωματείων. Το δικαίωμα της ελεύθερης συμμετοχής είναι δικαίωμα που στρέφεται κυρίως κατά της ένωσης προσώπων. Η κατεύθυνση αυτή του δικαιώματος είναι επίσης αποτέλεσμα της εφαρμογής της δημοκρατικής αρχής στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Επομένως η τριτενέργεια της ελευθερίας συμμετοχής βρίσκει την ειδική νομική της θεμελίωση στη δημοκρατική αρχή. Ο από τα κάτω προς τα πάνω σχηματισμός της βούλησης της ένωσης προσώπων δεν αποτελεί ιδιωτική υπόθεση αλλά θέμα δημόσιας τάξης, αντικειμενικό κανόνα δικαίου με καθολική νομική ισχύ.

Η περιεχόμενη στη γενικότερη συνεταιριστική ελευθερία, **ελευθερία λειτουργίας**, δεν αναφέρεται άμεσα στα άτομα - μέλη του συνεταιρισμού, αλλά στον συνεταιρισμό ως σύνολο, του οποίου εξασφαλίζει την απρόσκοπτη λειτουργία από κάθε επέμβαση εξωτερική ή εσωτερική. Η ελευθερία λειτουργίας, αποτελεί αντικειμενικό κανόνα με καθολική δύναμη.

Όπως συμβαίνει και με την απόλυτη ενέργεια και των άλλων δικαιωμάτων, η ελευθερία λειτουργίας στρέφεται προς τους ιδιώτες μόνο ως προς το αμυντικό περιεχόμενο της και εμποδίζει κάθε αρνητική παρέμβαση. Αντίθετα δεν κατευθύνεται προς αυτούς και ως προστατευτικό ή εξασφαλιστικό -δικεδικητικό δικαίωμα. Δεν μπορεί δηλαδή αν εξαναγκάσει τους ιδιώτες να αναλάβουν δράση προς όφελος της ομαλής και ελεύθερης λειτουργίας της ένωσης προσώπων.

Στην κατοχύρωση της συνεταιριστικής ελευθερίας περιλαμβάνεται επίσης και η κατοχύρωση του δικαιώματος της **ελεύθερης αποχώρησης** απ' την ένωση προσώπων. Και το δικαίωμα αυτό στρέφεται, όχι μόνο κατά της κρατικής, αλλά και κατά της ιδιωτικής εξουσίας και έχει τόσο εξωτερική όσο και εσωτερική κατεύθυνση. Είναι άκυρη η ιδιωτική συμφωνία που θα εξανάγκαζε σε παραμονή σε συγκεκριμένη ένωση προσώπων. Είναι άκυρες οι διατάξεις καταστατικού που απαγορεύουν ή εμποδίζουν με οποιοδήποτε τρόπο την ελεύθερη έξοδο. Απόλυτη ισχύ έχει επίσης και η αρχή της **ελεύθερης διάλυσης** των ενώσεων/σωματείων. Κατά το άρθρο 12 παρ. 2 *«το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση»*. Η διάταξη αυτή εφαρμόζεται αναλόγως και σε ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν σωματείο (άρθρο 12 παρ. 3 του Συντάγματος). Η πρακτική σημασία του δικαιώματος διάλυσης στρέφεται κυρίως προς το κράτος και αυτή είναι κυρίως η έννοια της διάταξης, χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι η διάταξη δεν έχει απόλυτη ενέργεια και ότι δεν αποκρούει απειλές προερχόμενες από την ιδιωτική εξουσία.

Το πεδίο της εφαρμογής των αμυντικών δικαιωμάτων επεκτείνεται σε όλο το μήκος και πλάτος της έννομης τάξης. Μεγάλη σημασία έχει επίσης το θέμα της εφαρμογής των αμυντικών δικαιωμάτων στις σχέσεις των ομάδων και των ατόμων, στις οποίες η εξουσία της ομάδας εμφανίζεται ως εξουσία των πολιτικών κομμάτων, των συνδικαλιστικών, των εκκλησιαστικών οργανώσεων, των κάθε είδους σωματείων κ.λ.π. Το σχήμα «αμυντικά δικαιώματα και σωματειακό δίκαιο» εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η εφαρμογή των αμυντικών δικαιωμάτων θέτει το ζήτημα της διάπλασης του σωματειακού δικαίου σύμφωνα με τις συνταγματικές αρχές. Τα καταστατικά των σωματείων δεσμευμένα από τις συνταγματικές

διατάξεις οφείλουν να εξασφαλίζουν τον από κάτω προς τα πάνω σχηματισμό της συλλογικής θέλησης και δεν επιτρέπεται να περιέχουν διακρίσεις που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξία και τα αμυντικά δικαιώματα που την εξειδικεύουν. Το ζήτημα της εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο χώρο των σωματείων, δεν είναι μόνο ζήτημα φιλελευθεροποίησης του σωματειακού δικαίου, αλλά και ζήτημα θεσμοποίησης, θεσμικής προσαρμογής των αμυντικών δικαιωμάτων στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία του συγκεκριμένου είδους σωματείου, στο πλαίσιο του οποίου εφαρμόζονται. Από την άποψη αυτή ιδιαίτερης σημασίας αντικειμενικό στοιχείο αποτελεί ο σκοπός του σωματείου.

α) Αντίκειται στην αρχή της ισότητας των δύο φύλων η διάταξη καταστατικού εξωραϊστικού συλλόγου, κατά την οποία ως μέλη συλλόγου γίνονται δεκτοί μόνο άνδρες. Το φύλο δεν αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο της συγκεκριμένης σχέσης σωματείου - μέλους (Άρθρο 12 του Συντάγματος). Εφόσον πρόκειται για εξωραϊστικό σύλλογο ο αποκλεισμός των γυναικών προσκρούει στο Σύνταγμα.

β) Είναι αντισυνταγματική η διάταξη καταστατικού σωματείου, κατά την οποία το δικαίωμα ψήφου, γενικά ή σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, παρέχεται μόνο στους άνδρες και όχι στις γυναίκες - μέλη του σωματείου.

γ) Η εγγραφή ως μελών συγκεκριμένου σωματείου ατόμων, καταγόμενων από ορισμένη περιοχή δεν αντίκειται στην αρχή της ισότητας, εφόσον πρόκειται για ενθικοτοπικό σωματείο και ο περιορισμός προκύπτει από τον αναγνωριζόμενο από το δίκαιο σκοπό του σωματείου.

Στη γενικότερη συνεταιριστική ελευθερία ανήκει και η **ελευθερία προσδιορισμού του σκοπού** οποιασδήποτε ένωσης ή σωματείου. Η ελευθερία αυτή εμφανίζεται ως ελευθερία αρχικού καθορισμού αλλά και μεταβολής του σκοπού. Όπως προκύπτει απ' τη διάταξη του άρθρου 12 παρ. 1 (...τηρώντας τους νόμους του κράτους ...) ο σκοπός του σωματείου

θα πρέπει να είναι σύμφωνος προς το σύνταγμα και τους νόμους¹³. Το παράνομο του σκοπού αίρει την παρεχόμενη με το άρθρο 12 παρ. 1 προστασία και παρέχει στον δικαστή την εξουσία απόρριψης της αίτησης εγγραφής του σωματείου (ΑΚ 81). Το κατά νόμο αρμόδιο δικαστήριο ελέγχει τη νομιμότητα του επιδιωκόμενου σκοπού. Ο έλεγχος στον οποίο προβαίνει η δικαστική εξουσία είναι έλεγχος νομιμότητας και όχι σκοπιμότητας. Η επιβαλλόμενη απ' τον συντακτικό νομοθέτη ρύθμιση, κατά την οποία η ίδρυση και η λειτουργία σωματείων θα πρέπει να είναι σύμφωνη προς το Σύνταγμα και τους νόμους, δεν επιτρέπει την αναγνώριση και τη νόμιμη λειτουργία σωματείων τα οποία έχουν σκοπούς απόλυτα αντίθετους προς το συνταγματικά κατοχυρωμένο πολίτευμα¹⁴. Με την δικαστική αναγνώριση και την εγγραφή στα ειδικά βιβλία του πρωτοδικείου το σωματείο αποκτά νομική προσωπικότητα. Από τη στιγμή

¹³ Κατά τον ΑΚ 105 §3 το σωματείο δεν μπορεί να έχει σκοπό παράνομο ή ανήθικο ή αντίθετο προς τη δημόσια τάξη. Τέτοιοι σκοποί αποτελούν λόγους διάλυσης. Σύμφωνα με την ΑΠ 11/82, Βασική Νομολογία Β. σ. 954, ως κανόνες δημόσιας τάξης νοούνται οι διατάξεις εκείνες του αναγκαστικού δικαίου (jus cogens) που συγκροτούν τα θεμέλια του κρατικού, κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της χώρας. Κατά την ΑΠ 1572/81 (ολ.), ΕΕΝ τ. 49, σ. 850, η ευρύτερη έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνει και την έννοια των χρηστών ηθών. Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη είναι γενικές αξιολογικές έννοιες τις οποίες χαρακτηρίζει ρευστότητα. Το περιεχόμενο τους εξαρτάται και προσδιορίζεται απ' τις αντιλήψεις που επικρατούν. Δεν αποκλείεται επομένως να αναγνωρίζεται σήμερα σκοπός σωματείου, ο οποίος παλαιότερα δεν είχε θεωρηθεί σύλλητος. Όπως έκρινε το Εφ. Αθ., με την 1702/88 απόφαση του, ΝοΒ 1989 σ. 260 επ., είναι σύλλητος ο σκοπός σωματείου που επιδιώκει την καθιέρωση της καύσης των νεκρών.

¹⁴ Την πρόσφατη ελληνική πραγματικότητα και νομολογία απασχόλησε το ζήτημα των λεγόμενων «βασιλικών σωματείων». Πολλές δικαστικές αποφάσεις δέχονται ότι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι δεν μπορεί να ασκηθεί για σκοπούς που στρέφονται ενάντια στη συνταγματική τάξη και τη δημοκρατική βάση του πολιτεύματος. Κατά συνέπεια δεν επιτρέπεται η ίδρυση και λειτουργία σωματείων που αποσκοπούν στην προβολή και εγκαθίδρυση βασιλευσμένης δημοκρατίας, καθόσον ο σκοπός αυτός ρητά αντιβαίνει στο άρθρο 1 & 110 §1 του Συντάγματος. Βλ. Πρ. Θεσ. 273, 319/76, 1344/75, Το Σ 1976, σ. 254 - Εφ. Αθ. 299/78, Το Σ 1978 σ. 559 - Εφ. Αθ. 7716/77, Εφ. Αθ. 7286/76, Το Σ 1977 σ. 466 - Το Πρ. Αθ. με την 447/76 απόφαση του, Το Σ 1976, σ. 517, έκρινε ότι στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι περιλαμβάνεται το δικαίωμα των Ελλήνων να επιδιώκουν και να διαδίδουν ιδέες αντίθετες προς το συνταγματικά αναγνωρισμένο πολίτευμα, εφόσον όμως δεν τείνουν στην κατάλυση του με παράνομα μέσα. Έγινε μάλιστα κατά πλειοψηφία δεκτό ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα και τους νόμους η σύσταση και η λειτουργία σωματείου το οποίο έχει ως σκοπό την ενημέρωση του ελληνικού λαού για τον θεσμό της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Όπως παρατηρεί ο Κ. Μαυριάς, Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος, Το Σ 1976, σ. 631 επ., σ. 636, το δικαστήριο οφείλει να διακρίνει ανάμεσα στις πολιτικές ιδέες και στο πολιτειακό ζήτημα. Κατά την ΑΠ 928/79 (Α' Τμ.), Νο Β 28, σ. 273, οι σκοποί του σωματείου δεν μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με την πολιτειακή τάξη του νέου Συντάγματος. Η προβολή της βασιλευσμένης δημοκρατίας θέτει πολιτειακό ζήτημα και αποσκοπεί στην μεταβολή του πολιτεύματος, έρχεται επομένως σε αντίθεση προς το Σύνταγμα. Το Εφ. Θεσ. έκρινε με την 1610/79 απόφαση του, Αρμ. 1980, σ. 368, ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα και τους νόμους η ίδρυση και λειτουργία σωματείου το οποίο έχει ως σκοπό την ανάπτυξη πολιτιστικών και κοινωνικών σχέσεων μεταξύ εκείνων που ψήφισαν υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974.

της δικαστικής αναγνώρισης - έστω και αν αντικειμενικά επιδιώκει σκοπό παράνομο ή ανήθικο - το σωματείο θεωρείται κατ' αμάχητο τεκμήριο νόμιμα υφιστάμενο, μέχρι τη διάλυση του.

Πέρα όμως από τις ελευθερίες ο νόμος περιλαμβάνει και ειδικές εξουσιαστικές σχέσεις. Έτσι ειδικοί περιορισμοί και οι ρυθμίσεις μπορούν να εισαχθούν, βάσει ειδικών συνταγματικών διατάξεων, για τα πολιτικά κόμματα (άρθρο 29), τις συνδικαλιστικές οργανώσεις (άρθρο 23 παρ. 1), τους φοιτητικούς συλλόγους (άρθρο 16 παρ. 5, υποπαρ. 2), τις ενώσεις αθλητικών σωματείων (άρθρο 16 παρ. 9), καθώς και για τις ενώσεις των δικαστικών λειτουργών (άρθρο 89 παρ. 5). Μέχρι την αναθεώρηση του 2001 ειδικούς περιορισμούς για τις ενώσεις των δημοσίων υπαλλήλων και υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημοσίων επιχειρήσεων προέβλεπε το άρθρο 12 παρ. 4.

Σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 4 του Συντάγματος: *«Με το νόμο μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί στο δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων να συνεταιρίζονται. Περιορισμοί του δικαιώματος μπορεί να επιβληθούν και στους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημοσίων επιχειρήσεων»*. Η διάταξη αυτή εισήχθη για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1952. Προ αυτού υποστηριζόταν ότι ελλείπει ειδικής συνταγματικής προβλέψεως το δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων να συνεταιρίζονται δεν μπορούσε να περιορισθεί διά νόμου. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιλαμβάνει παρεμφερή επιφύλαξη στο άρθρο 11 παρ. 2 εδ. β': *«Το παρόν άρθρο δεν απαγορεύει την επιβολή νομίμων περιορισμών εις την άσκηση των δικαιωμάτων τούτων (συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι) υπό μελών των ενόπλων δυνάμεων της αστυνομίας ή των διοικητικών υπηρεσιών του κράτους»*. Η ειδική επιφύλαξη υπέρ του νόμου για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων κ.λ.π στο άρθρο 12 παρ. 4 του Συντάγματος δεν μπορεί προδήλως να ερμηνευθεί ως αποκλείουσα το δικαίωμα αλλά απλώς ως επιτρέπουσα περιορισμούς συναφείς με την εκτέλεση του καθήκοντος των δημοσίων υπαλλήλων και αναγκαίους και δικαιολογημένους για τις ανάγκες της δημόσιας υπηρεσίας.

Ο Υπαλληλικός Κώδικας (π.δ. 611/1977) περιέλαβε διάταξη στο άρθρο 74 παρ. 2, ειλημμένη απ' ευθείας απ' το άρθρο 12 παρ. 4 του

Συντάγματος, που απλώς επαναλαμβάνει χωρίς να προσθέτει τίποτε νέο, με την εξής διατύπωση: *«το δικαίωμα των υπαλλήλων όπως συνεταιρίζονται τελεί υπό τους περιορισμούς του ειδικού νόμου, του προβλεπόμενου υπό του άρθρου 12 του Συντάγματος»*¹⁵. Τέτοιος ειδικός νόμος δεν έχει θεσπιστεί έως σήμερα. Ούτε για τους υπαλλήλους των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (συμπεριλαμβανομένων και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης) και των δημόσιων επιχειρήσεων έχει θεσπιστεί ειδικός νόμος περιοριστικός του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι.

Το Σύνταγμα ωστόσο δεν περιλαμβάνει ρητή επιφύλαξη περιορισμού του δικαιώματος των στρατιωτικών και των υπηρετούντων στα σώματα ασφαλείας να συνεταιρίζονται. Τέτοια επιφύλαξη εξυπνοείται με διασταλτική ερμηνεία του όρου «δημόσιοι υπάλληλοι». Το άρθρο 25 παρ. 7 του π.δ. 130/1984 «Κύρωση του Γενικού Κανονισμού Υπηρεσίας στο Στρατό» ορίζει ότι *«επιτρέπεται η συμμετοχή των στρατιωτικών σε επιστημονικές, αθλητικές ή επαγγελματικές ενώσεις, συνδέσμους ή σωματεία. Για τα μόνιμα στελέχη απαιτείται άδεια της υπηρεσίας»*. Η διάταξη εισάγει δύο αποκλίσεις από τους ορισμούς του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος: πρώτον προσδιορίζει τον σκοπό των ενώσεων, στις οποίες μπορεί να μετέχουν στρατιωτικοί και, δεύτερον, επιβάλλει χορήγηση προηγούμενης άδειας της υπηρεσίας. Η πρώτη απόκλιση δεν φαίνεται αντισυνταγματική, αφού η παρ. 4 του άρθρου 12 επιτρέπει την επιβολή περιορισμών. Η δεύτερη όμως απόκλιση αντιβαίνει στην απαγόρευση άδειας της παρ. 1 του άρθρου 12, η οποία τίθεται με απόλυτο τρόπο: *«... που ποτέ δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια»*.

Για τους υπηρετούντες στα Σώματα Αστυνομίας Πόλεων, πριν από ενοποίηση των σωμάτων ασφαλείας στην «Ελληνική Αστυνομία» (ΕΛ.ΑΣ) με τον ν. 1481/1984 «Οργανισμός Υπουργείου Δημοσίας Τάξης», το άρθρο 139 παρ. 1 του β.δ. της 31-12-1957/20-1-1958, που έχει ήδη καταργηθεί, όριζε ότι *«εις τους ανήκοντας εις το Σώμα, της Αστυνομίας Πόλεων,*

¹⁵ Άλλες διατάξεις του Συντάγματος και του Υπαλληλικού Κώδικα περιοριστικές των δικαιωμάτων των δημοσίων υπαλλήλων βλ. σε Νέδα Α. Κανελλοπούλου, Η κομματική δραστηριότητα των δημοσίων υπαλλήλων, Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 29 §3 του Συντάγματος του 1975/1986 και του σχετικού νομοθετικού πλαισίου.

απαγορεύεται να αποτελώσι συλλόγους ή να συνέρχονται άλλως προς συνεννόησιν δια την υποστήριξιν αξιώσεων σχετιζομένων προς την αστυνομικήν αυτών κατάστασιν». Επρόκειτο δηλαδή για περιορισμό του επαγγελματικού συνεταιρισμού. Στο ισχύον π.δ. 22/1996 «Πειθαρχικό δίκαιο του αστυνομικού προσωπικού» δεν περιλαμβάνεται περιορισμός του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι των υπηρετούντων στην Ελληνική Αστυνομία, εκτός απ' την απαγόρευση της απεργίας (άρθρα 9 παρ. 1 περ. δ' και 10 παρ. 1 περ. β') που έχουν άλλωστε ευθεία συνταγματική αναγωγή (άρθρα 29 παρ. 3 και 23 παρ. 2 εδ. β')¹⁶.

Οι περιορισμοί όμως τους οποίους επέτρεπε το άρθρο 12 παρ. 4 δεν ήταν απερίοριστοι.

Πρώτον, επρόκειτο για περιορισμούς μόνο και όχι γενική απαγόρευση ασκήσεως του δικαιώματος ενώσεως των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα. Μια πλήρης απαγόρευση δεν μπορούσε επομένως να θεσπιστεί ούτε δια νόμου.

Δεύτερον, οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούσαν να αφορούν την άσκηση συνδικαλιστικής ελευθερίας, που διέπεται από ξεχωριστή συνταγματική διάταξη (άρθρο 23).

Τρίτον, οι περιορισμοί έπρεπε να τελούν σε συνάφεια με την προσήκουσα τέλεση των καθηκόντων των υπαλλήλων των εκάστοτε κατηγοριών του δημόσιου τομέα, μέσα στο πλαίσιο και στο μέτρο στο οποίο δικαιολογούνται από το Σύνταγμα. Άσχετοι επομένως ή υπέρμετροι περιορισμοί ήταν αντισυνταγματικοί.

Τέταρτον, οι περιορισμοί έπρεπε να αποτελούν αναγκαία μέτρα μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία, να είναι δηλαδή δικαιολογημένοι *in concreto* εν όψει της θεμελιώδους σημασίας για τη δημοκρατία του δικαιώματος της ενώσεως. Η αναθεώρηση του 2001 κατέργησε τη νομοθετική εξουσιοδότηση επιβολής περιορισμών της παρ. 4 του άρθρου 12 του Συντάγματος (και αναρίθμησε τις παραγράφους 5 και 6 σε 4 και 5). Ο νόμος επομένως δεν μπορεί πλέον να περιορίζει την ελευθερία ενώσεως

¹⁶ Για τη διστακτική αντιμετώπιση του συνδικαλισμού των υπηρετούντων στα σώματα ασφαλείας βλ. ΔΕΦ ΑΘ. 1527/1989. «...ανεξάρτητα αν είναι συνταγματικά επιτρεπτός ή όχι ο συνδικαλισμός στο προσωπικό της Αστυνομίας ως στρατιωτικού σώματος ...». Βλ. όμως Πρ. Δραμ. 142/1988, Ελλ. Δνη, 31(1990), σελ. 1084, που δέχεται ανεπιφύλακτα το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των υπηρετούντων στα σώματα ασφαλείας

ειδικά των δημοσίων υπαλλήλων, των υπαλλήλων των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημόσιων επιχειρήσεων. Οι υπάλληλοι αυτοί εξακολουθούν πάντως να υπάγονται στους άλλους περιορισμούς του άρθρου 12 παρ. 1-3 του Συντάγματος και στους περιορισμούς των γενικών νόμων.

Στο ισχύον Σύνταγμα επίσης για πρώτη φορά προβλέπεται ότι *«επιτρέπεται η συγκρότηση ενώσεως δικαστικών λειτουργιών, όπως ορίζει ο νόμος»* (άρθρο 89 παρ. 4). Η διάταξη αυτή αφενός επιτρέπει ρητώς τη σύσταση ενώσεως δικαστικών λειτουργιών, ώστε να μην είναι πια εριζόμενο το ζήτημα και αφετέρου υπάρχει τη συγκρότηση της ενώσεως αυτής στην επιφύλαξη του νόμου. Ενώ η διάταξη για τον περιορισμό του δικαιώματος ενώσεως των δημοσίων υπαλλήλων βρίσκεται στο άρθρο 12 που αφορά μόνο το δικαίωμα της ενώσεως εν γένει και όχι τη συνδικαλιστική ελευθερία, η διάταξη του άρθρου 89 παρ. 4 δεν περιορίζεται στο γενικό δικαίωμα ενώσεως και περιλαμβάνει συνεπώς τη συνδικαλιστική δραστηριότητα, η οποία μόνο στο πλαίσιο της ενώσεως δικαστικών λειτουργιών είναι συνταγματικά θεμιτή.

Ο νόμος, τον οποίο εξουσιοδοτεί το άρθρο 89 παρ. 4, δεν υπόκειται στους φραγμούς του άρθρου 12 παρ. 1, επομένως μπορεί να προβλέπει την κατόπιν άδειας ή δια νόμου σύσταση της ενώσεως δικαστικών λειτουργιών. Δια νόμου επίσης μπορεί να ρυθμιστεί η λειτουργία καθώς και να προβλεφθεί η διάλυση της ενώσεως αυτής. Και εν προκειμένου οι ρυθμίσεις και περιορισμοί της ελευθερίας ενώσεως και της συνδικαλιστικής ελευθερίας, τους οποίους εξουσιοδοτεί το άρθρο 89 παρ. 4, καλύπτονται από το άρθρο αυτό μόνο στο μέτρο που είναι συναφείς με την προσήκουσα άσκηση και το κύρος του δικαστικού λειτουργήματος και αναγκαίοι για την διασφάλιση του μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο νόμος που προβλέπει το άρθρο 89 παρ. 4 είναι ο νόμος 1756/1988 *«Κώδικας Οργανισμού Δικαστηρίων και κατάστασης δικαστικών λειτουργιών»*, όπως τροποποιήθηκε.

Η ελευθερία ενώσεως (άρθρο 12 παρ. 1-4) μπορεί να ανασταλεί κατά το άρθρο 48 παρ. 1. Η αναστολή καθ' εαυτή δεν θίγει την υπόσταση των υφισταμένων σωματείων ούτε εμποδίζει τη σύσταση νέων. Η διοίκηση όμως δεν δεσμεύεται κατά την διάρκεια της αναστολής απ' το άρθρο 12,

μπορεί δηλαδή να προβεί σε διάλυση υφισταμένων ενώσεων και να απαγορεύσει πλήρως ή επιλεκτικά τη σύσταση νέων ή να την εξαρτήσει από προηγούμενη διοικητική άδεια.

Όπως όμως κάθε ατομικό δικαίωμα, έτσι και το δικαίωμα της ενώσεως περιλαμβάνει και μία αρνητική πλευρά: την αρνητική ελευθερία ενώσεως, κατοχυρώνοντας το δικαίωμα της μη προσχωρήσεως και το δικαίωμα αποχωρήσεως από μια ένωση χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις στις οποίες επιτακτικό δημόσιο συμφέρον επιβάλλει, για ειδικούς σκοπούς, την προσχώρηση πολλών προσώπων σε μία ένωση, ανεξάρτητα από την συγκατάθεση τους, καθώς και την απαγόρευση αποχωρήσεως. Η δημόσια υγεία αποτελεί τον πιο προφανή λόγο για τον οποίο, μπορεί να επιβληθεί π.χ. η ίδρυση ενός συνεταιρισμού για την ύδρευση ή αποχέτευση μιας περιοχής ή για την αποξήρανση ενός έλους. Αλλά και η κοινή γεωργική εκμετάλλευση μιας περιοχής π.χ. ενός δάσους, μπορεί να είναι εκ των πραγμάτων τόσο αναγκαία, ώστε να επιβάλλεται η σύσταση αναγκαστικού γεωργικού συνεταιρισμού. Επίσης τα στοιχειώδη συμφέροντα ενός επαγγελματικού κλάδου και του καταναλωτικού κοινού μπορεί και να επιβάλλουν τη συνένωση όλων των επαγγελματιών σε ένα σύλλογο, όπως ο δικηγορικός ή ο ιατρικός. Ήδη το Σύνταγμα του 1952 περιείχε ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 107, κατά την οποία *«η κατά νόμον σύστασις αναγκαστικού συνεταιρισμού δεν αντιβαίνει ως τοιαύτη εις το Σύνταγμα»*. Κατά το άρθρο 12 παρ. 5 του ισχύοντος Συντάγματος, *«επιτρέπεται η δια νόμου σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών αποβλεπόντων στην εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημοσίου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμετάλλευσης γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής, με την εξασφάλιση πάντως της ίσης μεταχείρισης των συμμετεχόντων»*.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι κατά το Σύνταγμα όροι συστάσεως και λειτουργίας αναγκαστικού συνεταιρισμού είναι οι εξής:

α) Η σύσταση επιτρέπεται μόνο με νόμο, δηλαδή τόσο με τυπικό νόμο, όσο και με ουσιαστικό απλώς νόμο, νομοθετικά δηλαδή εξουσιοδοτημένη κανονιστική πράξη της διοικήσεως. Διάλυση επιτρέπεται πάλι μόνο με νόμο και με τον τρόπο που αυτός ορίζει. Το Σύνταγμα δεν ορίζει αν η νομοθετική μορφή που ο νόμος δίνει στον αναγκαστικό

συνεταιρισμό είναι του νομικού προσώπου δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Το στοιχείο του εξαναγκασμού που διέπει τον αναγκαστικό συνεταιρισμό καθιστά όμως αναγκαία την οργάνωση του ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Στην περίπτωση σιωπής του νόμου αυτός είναι πάντως ο ορθός νομικός χαρακτηρισμός του αναγκαστικού συνεταιρισμού.

β) Ο λόγος της συστάσεως αναγκαστικού συνεταιρισμού δεν μπορεί να είναι ποτέ το ατομικό συμφέρον ορισμένων ή απλώς το ταμειακό συμφέρον ενός επαγγελματικού κλάδου. Πρέπει πάντοτε ο αναγκαστικός συνεταιρισμός να επιβάλλεται από το δημόσιο συμφέρον με τρόπο που να ξεπερνά σε σημασία ή χρόνο το τυχόν συντρέχον ατομικό συμφέρον. Χωρίς τη συνδρομή του λόγου αυτού, καθώς και μετά την έκλειψη του η σύσταση και λειτουργία αναγκαστικού συνεταιρισμού δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή.

γ) Ως αντιστάθμισμα της ελλείπουσας ελευθερίας προσχωρήσεως και αποχωρήσεως το Σύνταγμα επιτάσσει την ίση μεταχείριση των συμμετεχόντων στον αναγκαστικό συνεταιρισμό.

Η υποχρεωτική συμμετοχή στον αναγκαστικό συνεταιρισμό δεν αποκλείει την παράλληλη συμμετοχή σε άλλη εκούσια ένωση, η οποία βέβαια δεν έχει τις εξουσίες ή τα προνόμια που τυχόν έχει ο αναγκαστικός συνεταιρισμός ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ενώσεις προσώπων, είτε τυπικές (σωματεία), είτε άτυπες, υπόκεινται σε μία αυστηρά διαμορφωμένη δομή και τρόπο λειτουργίας το πλαίσιο του οποίου σχηματίζεται από το Σύνταγμα και τους ειδικότερους νόμους που ισχύουν για την εκάστοτε ένωση. Αποτέλεσμα αυτής της δομής αποτελούν οι περιορισμοί που υφίστανται στις ελευθερίες που συνεπάγεται το δικαίωμα της συνένωσης αλλά και το αρνητικό περιεχόμενο της ελευθερίας ενώσεως. Ειδικότερα για το σωματείο ένα χαρακτηριστικό που το διακρίνει απ' τις λοιπές ενώσεις προσώπων και αποτελεί προϋπόθεση της σύστασης του είναι η νομική του προσωπικότητα, πράγμα το οποίο δεν απαιτείται για τις άτυπες ενώσεις. Διαφορές μεταξύ τους δεν παρατηρούνται μόνο σε αυτόν τον τομέα αλλά και γενικότερα στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους ενώ συγκλίνουν στις ελευθερίες που πηγάζουν απ' το δικαίωμα της ενώσεως. Ωστόσο αυτό που χαρακτηρίζει τις ενώσεις προσώπων στο

σύνολο τους είναι η διάρκεια τους και ο μη κερδοσκοπικός τους χαρακτήρας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κυριότερο γνώρισμα του σωματείου είναι το ότι πρόκειται για μια μη πρόσκαιρη ένωση προσώπων η οποία έχει μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Η σύσταση του πραγματοποιείται εφόσον τηρούνται οι προϋποθέσεις που ορίζει ο νόμος και έχει αποκτήσει νομική προσωπικότητα. Ατομικά δικαιώματα αναγνωρίζονται και υπέρ των σωματείων αλλά και υπέρ των άτυπων ενώσεων προσώπων. Κατά συνέπεια οι αρχές της προσωπικής ελευθερίας, της ελευθερίας λειτουργίας, της ελευθερίας διάλυσης κλπ. αναφέρονται και στα σωματεία, στις εταιρείες, στις ερανικές επιτροπές, στους γεωργικούς συνεταιρισμούς, στα πολιτικά κόμματα κλπ. Ωστόσο οι ελευθερίες αυτές υπόκεινται σε ορισμένους περιορισμούς λόγω του αρνητικού περιεχομένου της ελευθερίας της ενώσεως.

SUMMARY

What characterizes an association is that it is a non temporary union of persons with a non speculate intention. Its establishment is succeeded if only the laws preconditions are upheld and therefore association has acquired legal personality. The rights of man are recognized for associations and for not normal unions of persons. In this way the principles of personal liberty, of working liberty, cancellation liberty etc. refer also to associations, societies, collectioning committees, agricultural co-operatives, parties etc. However these liberties are minimized because of the negative content of liberty of union.

ΛΗΜΜΑΤΑ

- ένωση προσώπων
- σωματείο
- κόμματα
- εταιρείες
- γεωργικοί συνεταιρισμοί
- ερανικές επιτροπές
- νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου
- νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου
- συνεταιρίζεσθαι

ENTRIES

- union of persons
- association
- parties
- societies
- agricultural co-operatives
- collectioning committees
- private legal persons
- public legal persons
- the right to form a union

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλικάκος Π. , Η απόφαση στις ενώσεις προσώπων και στα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, 2004
- Βλαστός Σ. Γ., Σωματειακή και συνδικαλιστική νομοθεσία και νομολογία, 1991.
- Γαλανού Ε., Η στάση του δικαστή στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, 1991.
- Γεωργιάδης Α./Λιακόπουλος Θ., Σωματεία, Επιδίωξη ιδεολογική. Άσκηση οικονομικής δραστηριότητας υποταγμένης στην κύρια επιδίωξη. Ζητήματα νομιμότητας Γνωμοδότηση, 1992.
- Δαγτόγλου ΠΑ, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Β', Δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, 2005.
- Δήμητρα Κοντόγεωργα - Θεοχαροπούλου/Ευαγγελία Κουτούπα - Ρεγκάκου, εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου, Τεύχος Α'.
- Δημητρόπουλος Ανδρέας Γ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ', Ημίτομος Α', 2005.
- Δημητρόπουλος Ανδρέας Γ., Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό μέρος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος ΙΙΙ, Ημίτομος Β', 2005.
- Καραλή - Κουκιάδου Α., Έλεγχος νομιμότητας κατά την ίδρυση σωματείου, 1982.
- Κασιμάτης/Μαυριάς, Ερμηνεία του Συντάγματος ΙΙ
- Κρητικός, Δίκαιο σωματείων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, τόμος Α', 1984

Μανιτάκης, Ελευθερία του συνεταιρισμού, 1979.

Ορφανουδάκης Σαράντης, Η ελευθερία της συνένωσης, 1996.

Σβώλος Α. Ι./Βλάχος Γ. Κ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Ερμηνεία - Ιστορία Συγκριτικόν Δίκαιον, Μέρος Ι, Κράτος και Εκκλησία - Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Α', 1978.

Σβώλος Α.Ι., Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιο των σωματείων, κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων νόμον, Ανατύπωση του 1915, χωρίς χρονολογία.

Σγουρίτσας ΧΧ./Γεωργόπουλος ΚΑ, Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχος Β', 1996.

Σκουρλής Βασίλειος, Προϋποθέσεις εκδόσεως γνήσιων ερμηνευτικών νόμων Συνταγματικοί όροι ιδρύσεως και λειτουργίας σωματείων, 1989.

Σπυρόπουλος, Δίκαιο σωματείων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, τόμος Α', Σύσταση - οργάνωση - λειτουργία, 1984.

Τσάτσος Δ. Θ./Ευάγγελος Β. Β, Ψευδοερμηνευτικοί νόμοι, Προβλήματα αναδρομικότητας των νόμων, Απαγόρευση του κερδοσκοπικού χαρακτήρα των σωματείων

Τσάτσος Δημήτρης Θ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος 1988.

Χρυσογόνος Κώστας Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2^η Έκδοση Αναθεωρημένη και Συμπληρωμένη, 2002.